

„Fenn és lenn”

Tanulmányok Herczeg Ferenc
születésének 150. évfordulójára

„FENN ÉS LENN”

*Tanulmányok Herczeg Ferenc
születésének 150. évfordulójára*

Szerkesztette:

GAZDAG LÁSZLÓ ÉS P. MÜLLER PÉTER

KRONOSZ KIADÓ – MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
PÉCS, 2014

ISBN 978 615 5497 06 3

© Szerzők
© Szerkesztők
© Magyar Történelmi Társulat
© Kronosz Kiadó

Tartalom

Előszó (<i>Gazdag László</i>)	7
<i>Tökéczki László</i>	
Nagy vitapontok a 20. század eleji Magyarországon, a <i>Magyar Figyelő</i> tükrében	11
<i>Szász Zoltán</i>	
Apológia és kritika. (A politizáló író korai évtizedeiről)	19
<i>Zeidler Miklós</i>	
Herczeg Ferenc és a Magyar Revíziós Liga	29
<i>Marchut Réka</i>	
Asszimiláció és disszimiláció a magyarországi németeknél a két világháború közötti időszakban (1920–1941)	47
<i>Gazdag László</i>	
Herczeg Ferenc, a politikai publicista	62
<i>Gyarmati György</i>	
Herczeg Ferenc Márciusai a világháborúk közötti Új Időkben	80
<i>Mekis D. János</i>	
Irodalmi szerepvállalás és poétikai alakítottság Herczeg Ferenc prózájában	99
<i>P. Müller Péter</i>	
Herczeg Ferenc színházáról	151
<i>Szávold Brigitta</i>	
A siker elkárhozása. Herczeg Ferenc és egy fordulat a magyar irodalmi kritikában	164
<i>Veres Miklós</i>	
Mi, a cserebőrűek. A fantasztikum szerepe Herczeg Ferenc irodalmi alkotásaiban	179
Utószó (<i>Vonyó József</i>)	203

Zeidler Miklós

Herczeg Ferenc és a Magyar Revíziós Liga

A Magyar Revíziós Liga megalakulása

Az első világháborús összeomlást követően, amikor Magyarország fokozatosan idegen megszállás alá került s közben menekültek százezrei érkeztek az ország központi területeire, egyre-másra alakultak a különböző hazafias, területvédő, irredenta szervezetek, amelyek Magyarország területi egységének fenntartását, illetve helyreállítását tűzték ki célul. E szervezetek közül a legjelentősebb a Magyar Revíziós Liga volt.¹ A Ligát 1927 nyarán alapították, néhány héttel azután, hogy Lord Rothermere brit sajtómágnás nagyszabású magyarbarát kampányt indított lapjaiban, s többek között a magyar határok etnikai alapú kiigazítását sürgette.

Első cikke, amely *Hungary's Place in the Sun – Safety for Central Europe* (Magyarország helye a nap alatt – Biztonságot Közép-Európának) címmel jelent meg, nagy visszhangot keltett Magyarországon.² Tekintélyes közéleti személyiségek és a nagy gazdasági és pénzügyi érdekképviselői szervek vezetőinek tárgyalásai nyomán hamarosan döntés született egy új, a revíziós mozgalom egészét összefogó és a Rothermere-akciót támogató társadalmi szervezet létrehozásáról. A Liga feladata lett az addig eléggé szétfolyó és erőtlen külföldi revíziós propaganda irányítása, valamint a magyarországi Trianon-ellenes *közhangulat* egységes revizionista *közvéleménnyé* formálása.

A finanszírozás főként a nagy gazdasági szervezetek (pl. Gyáriparosok Országos Szövetsége, Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete, nagyvállalatok), kisebb részben – s titokban – a kormány feladata volt. A Liga vezetőségébe pedig olyan közéleti

¹ A Magyar Revíziós Liga működéséről bővebben: ZEIDLER 1997.

² Rothermere cikkét korabeli, illetve javított fordításban közli: LÉDERER 1928, 28–38; ZEIDLER 2003, 457–462. (ZEIDLER 2008², 458–463.)

személyiségek kerültek, akik megfelelő ismertséggel és politikai befolyással rendelkeztek, de nem álltak a kormányzat alkalmazásában. Ily módon a Magyar Revíziós Liga a társadalmi akaratot kifejező, önálló, a kormánytól független intézményként léphetett fel, miközben a kabinet mégiscsak ellenőrzést tudott gyakorolni a tevékenysége fölött, s a Ligán keresztül – hangsúlyozottan nem hivatalos formában – erőteljes revíziós propagandát folytathatott külföldön és belföldön egyaránt, anélkül hogy ezért vállalnia kellett volna a politikai felelősséget.

A Magyar Revíziós Liga elnöki posztjára tekintélyes, népszerű, minden politikai irányzat számára elfogadható férfit kellett állítani, aki már személyiségével is képes volt kifejezni a mozgalom össznemzeti jellegét. A jelöltek közül Apponyi Albert, Ottlik György és Herczeg Ferenc nevét ismerjük. Apponyi mellett szólt, hogy általános tiszteletnek örvendett, és jelentős külügyi tapasztalattal rendelkezett, hiszen a 19. század végétől rendszeresen képviselte Magyarországot különböző nemzetközi fórumokon, pl. az Interparlamentáris Unióban és a párizsi békekonferencián, újabban pedig a Nemzetek Szövetségében. Ez utóbbi tevékenységével azonban nem volt összeegyeztethető a Revíziós Liga elnöki posztja. A nála jóval fiatalabb Ottlik György – aki rövid ideig szintén tagja volt a magyar béke delegációnak – alapos külpolitikai jártassággal és újságírói tapasztalattal rendelkezett, de nem volt országosan ismert személyiség. Az elnöki posztra kezdettől fogva Herczeg Ferenc volt a legesélyesebb, aki elsősorban szépirodalmi munkásságának, valamint az *Új Idők* c. heti magazin élén végzett szerkesztői működésének köszönhetette népszerűségét. A világháború után különböző menekültsegélyező szervezetek élén tevékenykedett, a lapokban rendszeresen megjelentek revíziós tárgyú cikkei, a Rothermere-kampány megindulása után pedig az elsők között szorgalmazta a Revíziós Liga létrehozását.

Herczeg Ferenc a bánsági Versec szülőtte volt, apja – még Herzog néven – a város megbecsült patikusa s egy ideig polgármester. A fiú német nyelvi környezetben nevelkedett, s csak az iskolában mélyítette el magyar nyelvtudását. A szegedi érettségit követően Budapestre ment joghallgatónak, de félbehagyta tanulmányait és az irodalomnak szentelte magát. Korai sikerei meggyőzték, hogy érdemes a pályán maradnia. Mentora a 19. századi liberális nacionalizmus első számú sajtóembere, a Herczeghez hasonlóan németből magyarrá lett Rákosi Jenő volt. Herczeg mint tudatos asszimiláns – aki valóban „választotta” magyar identitását – nagy lelkesedéssel nyúlt a magyar nyelvhez, s regényei, színpadi művei témáját is szívesen választotta a magyar történelemből. Visszaemlékezéseiben pedig gúnyosan írt a magyarországi németek – szerinte eltúlzott – nemzeti sérelmeiről és az ezt

felhánytorgató századfordulós pángermán propagandáról. A századelőn kormányparti képviselőként lépett a politikai porondra, de itt nem fejtett ki különösebb aktivitást. A világháború után kimaradt a Házból, ehelyett a délvidéki menekültek gondozásával foglalkozó szervezetek: a Délvidéki Liga (később Délvidéki Otthon) és a Szent Gellért Társaság elnökeként tevékenykedett. Tekintélyét tovább növelte, hogy – mint a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsi tagja, egyben a Nyelv- és Széptudományi Osztály tiszteleti tagja, a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács elnöke, a Dél-magyarországi Magyar Közművelődési Egyesület elnöke, a Petőfi Társaság tiszteletbeli elnöke és a Kisfaludy Társaság rendes tagja – az 1920-as évek közepén a legtöbb társadalmi funkcióval rendelkező közéleti személyiségek közé tartozott. 1926-ban országszerte megünnepelték írói működésének negyven éves jubileumát. Klebelsberg Kunó kultuszminister február végén elrendelte, hogy az iskolákban tartsanak emlékünnepélyt, melynek kötelezően előírt műsorán az író életútjának ismertetése és valamelyik művének előadása mellett egy Herczeg Ferencről szóló „ünnepi óda” is szerepelt, mely a rendelet szerint „... az ünnepségek idejére rendelkezésre fog állani”. A rendelet előírta még, hogy „... felveendő a tárgysorozatba a *Hiszek egy Istenben*, a *Himnusz* és a *Szózat*, mert ezek alaphangulata megfelel annak a nemzetfenntartó irányzatnak, amely Herczeg Ferenc irodalmi műveit jellemzi”.³ 1927 elején újabb közéleti elismerés érte: Horthy Miklós kormányzó élethossziglan az újonnan szervezett Felsőház tagjává nevezte ki.

Közismert volt a revízió ügye iránti elkötelezettsége is. Az 1920-as évek első felében számos újságcikkben bírálta a trianoni békét és sürgette annak felülvizsgálatát, 1926 végén pedig az ő vezetésével alakult meg a „»Magyar Kálvária« Nagybizottsága és Végrehajtóbizottsága”, amely a vallásos és irrendenta érzületet összekapcsoló, afféle nemzeti zarándokhely kialakítását tervezte a Gellérthegyen. Az elképzelés szerint a kálvária első 13 stációjához tartozó kápolnák az elszakított országrészekre jellemző stílusban épültek volna, a kegszobrok hátterét pedig az elcsatolt nagyvárosokról és tájakról készült festmények adták volna. Az utolsó stáció a Golgotán szenvedő Krisztust (értsd: Magyarországot), Máriát (a Magyarok Nagyasszonyát) és az Árpád-ház szentjeit ábrázolta volna, ahol a „... keserves Anya [...] siratja a bűn győzelmét az ártatlanság fölött”.⁴

³ A 17.554/1926–VIII.a V. K. M. sz. rendelet szövegét közli: *Hivatalos Közlöny*, 34, 1926/7, 88–89.

⁴ OSZKK, Fol. Hung. 2734, IV. köt., 116–117. Meghívó a Magyar Kálvária nagygyűlésére – 1926 vége.

1927. augusztus 11-én, a Magyar Revíziós Liga második gyűlésén nagy lelkesedéssel Herczeg Ferencet választották elnökké, s mivel ekkor külföldön tartózkodott, levélben kérték fel a tisztség elfogadására. Amint a levél fogalmazott: „A magyar társadalom Méltóságodban látja azt a vezért, aki az egész magyar társadalmat osztálykülönbségre és vallásfelekezetre való tekintet nélkül egyesíteni, ezt az egységet megtartani és szent célunkat diadalra juttatni képes.”⁵ Herczeg először udvariasan elhárította a felkérést, a vezetőség ismételt kérésére azonban szeptemberben mégis elfoglalta az elnöki széket.

Közvetlen munkatársai szintén befolyásos közéleti emberek voltak. Az ügyvezető elnöki posztot kezdetben Sebess Dénes felsőházi tag, a Magyar Külügyi Társaság elnöki tanácsának tagja, Bethlen István egyik bizalmasa töltötte be, őt 1932-ben Lukács György képviselő, volt kultuszminiszter, a Magyar Külügyi Társaság alelnöke követte. Ügyvezető alelnökké Eckhardt Tibort választották, aki fordultatos képviselői pályáján a fajvédő pártból éppen a kisgazdák felé tartott, s köztudottan szívesen foglalkozott külpolitikai kérdésekkel. Az ügyvezető igazgató feladatait mindvégig az erdélyi születésű Fall Endre látta el, aki 1919-ben menekült Magyarországra, s ettől fogva menekültsegélyező szervezetekben dolgozott – többnyire Herczeg Ferenc oldalán. Herczeg kipróbált és hűséges embereként nyilvánvalóan neki köszönhette azt is, hogy bekerült a Magyar Revíziós Liga tisztikarába.

Az operatív munka – a voltaképpeni propaganda – irányításában döntő szerepe volt a Liga 12 tagú intézőbizottságának (Herczeg Ferenc, Fenyő Miksa, Marschall Ferenc, Mutschenbacher Emil, Nagy Emil, Naményi Ernő, Perényi Zsigmond, Sándor Pál, Sebess Dénes, Szávay Gyula, Teleki Pál, Ajtay József), amely heti rendszerességgel tartotta üléseit, általában 7-8 fő részvételével.⁶

A Magyar Revíziós Liga programja

A Magyar Revíziós Liga nem hirdetett tételes programot, s propagandájában az *etnikai* alapú és az *integrális* revízió gondolata sohasem vált el élesen egymástól. *Hűvösvölgy* című – harmadik – visszaemlékezésében Herczeg Ferenc azt írja: „Mi tehát nem Szent István birodalmát akartuk

⁵ OSZKK, Fol. Hung. 2734, IV. köt., 7. Almásy Imre gróf levele Herczeg Ferenchez – 1927. augusztus 11.

⁶ HERCZEG 1993, 140; ZEIDLER 1997, 310–312.

visszaállítani, csak néprajzi határokat követeltünk.⁷ Ez azonban nem igaz.⁸ Éppen Herczeg volt az, aki a Liga előkészítő gyűlésén leszögezte: „Az úgynevezett Rothermere-vonal [vagyis az etnikai elvű határkorrekció] nem magyar javaslat, nem is magyar kezdeményezés. A magyar nemzet nem adja fel jogát a teljes területi integritásnak. De teljes odaadással és komolysággal kell támogatnia Rothermere lord békementő akcióját.”⁹ Később a Liga által megjelentetett könyvekben és folyóiratokban – nemritkán még a külföldre szánt propagandaanyagokban is – jelen volt a területi integritás gondolata, illetve a történelmi Magyarország viszonyainak idealizálása. A Liga által szervezett magyarországi nagygyűlések, szoboravatások és egyéb ünnepek pedig rendszerint a hagyományos „Mindent vissza!” hangulatban zajlottak.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy voltak olyanok is a Liga vezetőségében, akik leszámoltak az integritás eszméjével, és az etnikai revízió szűkebb, de a megvalósíthatóság szempontjából realisabb programját hirdették. Ilyen volt Fenyő Miksa, a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatója, a Liga egyik alapítója és aktív munkatársa, aki a megalakulás előtti napokban kijelentette: az új szervezetnek a kikezdehetetlen, tudományos igényű propaganda mellett „... befelé az volna a feladata, hogy a magyar közönség szemét a józan realitásokra felnyissa. Hogy különválassa azokat a vágyakat, amelyeket vértőn a lelkünk mélyére kell parancsolnunk, azoktól a reális és szerencsés körülmények között megvalósítható revíziós kívánságoktól, melyeknek éppen a kiváló angol lord adott világraszólóan kifejezést.”¹⁰ Fenyő később több propagandaművet is megjelentetett a Liga égisze alatt, melyekben az etnikai revíziót, a határok mentén mintegy 30 ezer km²-es terület és 2,5 millió lakos (köztük jó 1,5 millió magyar) visszatérését sürgette.¹¹

Ez a kettősség, az integrális és az etnikai revízió párhuzamos hirdetése mindvégig jellemző volt a Liga működésére. A belföldi propagandában ez nem okozott fennakadást, hiszen Magyarországon a Trianon-ellenes közhangulat fenntartása volt a Liga fő feladata. A külföldi felvilágosító munka során azonban nemegyszer nehézséget okozott, hogy a Liga idegen nyelvű könyveinek, füzetekinek és folyóiratainak célközönsége nem tudhatta biztosan, vajon mik is a magyar revíziós követelések.

⁷ OSZKK, Fond 251/3. Herczeg Ferenc *Emlékezéseim. III. Hűvösvölgy* c. művének gépirata, 133.

⁸ Nem is került be a szöveg végleges változatába. Vö. HERCZEG 1993, 139.

⁹ Megalakult a magyar revíziós liga. *Pesti Napló*, 1927. július 28., 5. (Eredeti kiemelés.)

¹⁰ Fenyő Miksa szavai az alakulófélben lévő Magyar Revíziós Liga előtt álló feladatokról. *Budapesti Hírlap*, 1927. július 23., 3.

¹¹ NAGY-FENYŐ 1927a; NAGY-FENYŐ 1927b; FENYŐ 1929.

E tekintetben egyébként a Liga nemigen különbözött a magyar kormánytól, amely szintén nem szívesen konkretizálta területi igényeit. A kormány külföldön nem hirdethette, hogy valójában az integer Magyarország helyreállítását tekintően ideális megoldásnak, hiszen ezzel csak neveltségessé tette volna magát és a békerevízió ügyét. Az etnikai revízió programszerű hirdetése – s ezzel pl. a Székelyföld és Kárpátalja önkéntes „feladása” – viszont olyan önkorlátozás lett volna, amelyet a Horthy-korszak egyetlen kormánya sem kívánt vállalni. A Külügyminisztérium ezért nem konkrét formában, hanem az önrendelkezési elv alapján fogalmazta meg hivatalos revíziós célkitűzését. A magyar külképviseletekhez eljuttatott 1929. május 2-i körrendelet szerint: „A magyar kormány a területi kérdések tekintetében a Wilson elnök által a 14 pont keretében kinyilatkoztatott elvek alapján áll. Ezek szerint a jelenlegi Magyarország határainak közvetlen szomszédságában fekvő magyar többségű területek természetesen az anyaországgal volnának egyesítendőek, más nyelvű volt magyar terület Magyarországhoz való csatlakozását az illető terület népének saját szabad elhatározása és népszavazástól kellene függővé tenni.”¹² Vagy amint Bethlen István kormányfő fogalmazott egy amerikai újságírónak adott – tehát a külföldnek szánt – interjúban: „Ajánlom úgy a határok visszaállítását, mint a népszavazást. Vannak területek, amelyek kétségtelenül magyarok. Ezeket minden további nélkül vissza kellene csatolni az anyaországhoz. Azokon a területeken, ahol a helyzet nem ennyire tiszta, a népszavazás volna a megoldás módja.”¹³

Ez a formula – az etnikai elv és az önrendelkezési elv összekapcsolása – vált irányadóvá a Magyar Revíziós Liga számára is. Erre utal az a fogalmazvány, amelyet Herczeg Ferenc készített 1929 áprilisában a Liga igazgatósági ülésén elmondandó beszédéhez. Herczeg ebben hitet tett a békés revízió mellett, és leszögezte: „... mi nem hivatkozunk ezeréves jogokra, nem követelünk privilégiumokat a magyarság számára, mi csak annyit akarunk: alkalmazzák azokat az elveket, amelyeket az évszázados fejlődés mint a népek békés együttélésének garanciáját minden civilizált emberre nézve kötelezővé tett: először a *nemzetiségi elvet*, másodsor a *népek önrendelkezési jogát*. Alkalmazzák ezeket az elveket, amelyeket az antant győzedelmes zászlóira írt, amelyeket Wilson elnök a békekötés és az új világrend alapjáról hirdetett és amelyek ma is erkölcsi tartozásként terhelik a győztes

¹² MOL, K 63, 381. csomó, 1934–39–1650/1929. sz. A Külügyminisztérium körrendelete a külképviseleti hatóságokhoz – 1929. május 2.

¹³ Bethlen: A mostani határokat nem vagyunk hajlandók elfogadni. *Pesti Napló*, 1931. április 16., 3.

hatalmakat. [...] A nemzetiségi elv és a népek önrendelkezési jogának alkalmazásából az következik, hogy Magyarország föltétel nélkül visszanyeri magyar többségű területeit, tehát az ún. Rothermere-határokat, másodsor pedig, hogy Szent István birodalmának szláv és román többségű területei népszavazás útján döntenek el hovatartozásukat, illetőleg hogy független nemzeti államban kívánnak-e élni. Ez a jogi alap, amelyen állnunk kell. Hogy ebből mit és mennyit lehet megvalósítani, az a történelmi helyzettől és az erőtől függ, amelyet a nemzet a döntő pillanatban ki tud fejteni.¹⁴

Egy évvel később – a trianoni békeszerződés 10. évfordulójára készülve – Herczeg új gondolatokat vetett papírra ünnepi beszédéhez. Ebben arra hívta fel a figyelmet, hogy a revíziós mozgalomnak a sérelmek elősorolása helyett inkább a nemzetközi békevágyat kell meglovagolnia.¹⁵ Egy nagyjából ugyanebből az időből származó német nyelvű feljegyzésében pedig azt hangsúlyozta, hogy revíziós propagandának az európai békerendszer törekenységére, valamint az utódállamoknak a nemzetközi erkölcsi normáktól való eltávolodásából fakadó veszélyekre is rá kell mutatnia.¹⁶ 1931 elején azt javasolta, hogy a propagandamunkában a kisebbségi kérdést állítsák előtérbe, hiszen egyfelől taktikai megfontolásokból is célszerű erre az általánosan elfogadott eszmére hivatkozni, másfelől – mint arra többen is rámutattak – a veszélyeztetett magyarság védelme azért is kiemelkedő fontosságú, mert a kisebbségek esetleges beolvasztásával még az etnikai revízió jogalapja is elenyészne.¹⁷

A Magyar Revíziós Liga külföldi propagandája

A Magyar Revíziós Liga külpropagandája nagyrészt irodalmi jellegű volt. Egy 1940 szeptemberében készült beszámoló szerint a Liga összesen 270 könyv és füzet megjelentetésében vállalt szerepet.¹⁸ Ezek nagy többsége idegen – francia, angol, olasz, német, szlovák, holland, spanyol, portugál, finn,

¹⁴ OSZKK, Fol. Hung. 2734, IV. köt., 156–157. Herczeg Ferenc beszéde a Magyar Revíziós Liga elnöki székébe való visszatérése alkalmából (cím nélküli, keltezetlen fogalmazvány – 1929. április?).

¹⁵ OSZKK, Fol. Hung. 2734, IV. köt., 170. Herczeg Ferenc beszéde a trianoni szerződés 10. évfordulóján (cím nélküli, keltezetlen fogalmazvány – 1930. június?).

¹⁶ OSZKK, Fol. Hung. 2734, IV. köt., 122. és 179. Die Revisionsbewegung in Ungarn.

¹⁷ OSZKK, Fol. Hung. 2734, IV. köt., 165. Revíziós mozgalmunk öt éves programja (keltezetlen fogalmazvány – 1931 eleje?).

¹⁸ A magyar revíziós mozgalom és a történelem. *Magyar Külpolitika*, 21, 1940/9, 3.

lengyel – nyelven íródott és a külföldi közvélemény felvilágosítását, meggyőzését célozta. A művek egy része egyenesen a Liga megrendelésére készült és annak kiadásában jelent meg. Gyakran előfordult azonban, hogy a Liga csak az adatszolgáltatásban, a fordításban, vagy a már elkészült mű terjesztésében segédkezett, esetleg bizalmas anyagi támogatást nyújtott a szerzőnek.

A Magyar Revíziós Liga időszaki kiadványokat is megjelentetett. 1931-ben saját tulajdonába vette és 1944-ig fenn is tartotta a *Magyar Külpolitika* című folyóiratot, amelyben már 1928 óta gyakran helyezett el cikkeket. Ez az orgánus a magyar közönséget tájékoztatta – inkább népszerűsítő jelleggel – a revíziós mozgalom eredményeiről és a világpolitika eseményeiről. A külföldnek szólt a Liga 1933-ban indított négynyelvű (olasz–angol–német–francia) hírlevele, a *Dunai Hírek* (*Corriere Danubiano*, 1930–1931 – *Corriere del Danubio*, 1933–1944; *Danubian News*, 1933–1934 – *Danubian Review*, 1934–1944; *Donaukurier*, 1933–1940; *Nouvelles Danubiennes*, 1933–1944), amely a második világháború idején fokozatosan elhalt.

A Liga külföldi propagandájának másik intézménye a külföldi titkárságok hálózata volt, amelyet 1929-től fokozatosan építettek ki. A titkárságok feladata lett a nevesebb politikusok és publicisták részvételével a nagyhatalmak fővárosaiban alakítandó magyarbarát társaságok ügyeinek intézése. A titkárok közvetlen kapcsolatban álltak a budapesti központtal, ellátták a baráti társaságok tagjait a magyar ügy iránti érdeklődés állandó ébrentartásához és a magyar vonatkozású parlamenti és sajtófelzárkózásokhoz szükséges adatokkal, s maguk is aktívan részt vettek a propaganda művelésében: előadásokat tartottak, újságcikkeket tettek közzé, terjesztették a Liga kiadványait.

Londonban Hordósy Iván, Párizsban Honti Ferenc, Berlinben Gellért Andor, Milánóban Balla Ignác vezette a titkárságot. (Balla már régóta Milánóban élt, és nem kívánt Rómába költözni, ami némileg nehezítette az olaszországi titkárság működését. Herczeg Ferenc azonban ragaszkodott Ballához – ő volt Herczeg színdarabjainak olasz fordítója –, aki egy olasz fasiszta kulturális intézet vezetőségi tagjaként kitűnő sajtókapcsolatokkal rendelkezett.) A Ligának ezenkívül képvisellete volt Genfben, Amszterdamban és New Yorkban is.¹⁹

A Liga külföldi titkárai intenzív (revizionista) országpropagandát folytattak, ami olykor hátráltatta, megnehezítette a meggyőzés finomabb eszközeivel dolgozó, óvatos magyar diplomaták munkáját. Herczeg mint a Liga elnöke méltatlannak ítélte ezeket a bírálatokat, s kései visszaemlékezésében egyenesen a revízió legfőbb ellenlábasaival nevezte a magyar

¹⁹ A Liga külföldi titkárságairól bővebben: ZEIDLER 1997, 317–322.

diplomátákat: „A legelszántabb ellenségeink azonban a diplomácia köréből jelentkeztek” – írta jókora túlzással. „Nem a cseh vagy román, hanem a magyar diplomácia volt azon, hogy lekicsinyelje a munkánkat és elkedvetlenítse a munkásainkat. Ők abban, amit mi tettünk, a saját monopóliumuk megsértését látták. Ők nem csináltak semmit, de tiltakoztak az ellen, hogy más csináljon valamit.”²⁰ Dicsérte ugyanakkor Bethlen Istvánt, mivel ő volt – úgymond – az „első magyar államférfi, aki megértette, hogy vannak külügyi téren olyan teendők, melyekkel a hivatalos kormány szerv nem foglalkozhat, azokat tehát társadalmi szervezettel kell végeztetni”²¹ Azt már azonban Herczeg nem tartotta fontosnak hozzátenni, hogy Bethlen az ilyen konfliktusok alkalmával – természetesen – a diplomátáknak adott igazat.

Herczeg személyesen csekély szerepet vállalt a Magyar Revíziós Liga külföldi propagandatevékenységében. A titkárok kiválasztásába – Balla Ignácot leszámítva – valószínűleg nem szólt bele, és a velük való kapcsolattartás sem az ő feladata volt. A külföldre szánt kiadványokba sem igen írt. A négy nyelvű hírlevél beköszöntő cikkén és néhány revíziós tárgyú könyvhöz – például Rothermere *My Campaign for Hungary* (Küzdelmem Magyarorszáért) című 1939-ben megjelent visszaemlékezéséhez²² – írt előszón kívül alig találkozunk a nevével. S mindössze két olyan esetről tudunk, amikor a Liga képviselőjében külföldre utazott. 1931 májusában például Bulgáriában járt, és részt vett a neuilly-i békeszerződés ellen tiltakozó szófiai nagygyűlésen, amelyet a 18. századi tudós bolgár szerzetesről, Paiszi atyáról elnevezett bolgár revizionista egyesület szervezett.

A magyar revíziós mozgalom szempontjából fontosabb volt 1929. tavaszi angliai útja, amelynek során Eckhardt Tibor kíséretében Lord Rothermere-t is felkereste.²³ A látogatást a lord kezdeményezte, miután értesült róla, hogy a revízióval kapcsolatos nyilatkozatai újabban visszatetszést keltenek kormányzati körökben. Rothermere – mint Magyarország újdonsült, befolyásos barátja – felhatalmazva érezte magát, hogy taktikai tanácsokkal lássa el a magyar kormányt a revíziós politika ügyében. A magyar lapokban közzé tett sajtóüzeneteiben Rothermere kifejtette, hogy a Habsburg-dinasztiával való végső szakítás és a politikai élet demokratisálása nagyban javítaná Magyarországot külföldi megítélését, s így a revízió ügyét is előmozdítaná. A kibontakozó sajtóvitában olyan értelmezés is fel-

²⁰ HERCZEG 1993, 144.

²¹ HERCZEG 1993, 145.

²² ROTHEREMERE 1939.

²³ A londoni utazásról ld. HERCZEG 1993, 146–152.

merült, hogy Rothermere talán saját magának kívánja a magyar koronát, s ebben revíziós kampányának elkötelezett híve, a népszerű Rákosi Jenő is támogatja őt. A kormány és a legitimisták visszautasították Rothermere tanácsait – Apponyi kétszer is magánlevélben dorgálta meg Rákosit s közvetve a lordot is –, Herczeg pedig, aki Apponyihoz, Bethlenhez, Rákosihoz és Rothermere-hez is lojális kívánt maradni, 1929. március 2-án lemondott a Magyar Revíziós Liga elnökségéről.

Rothermere ekkor hívta meg Londonba Herczeget, s végül sikerült elsimítaniuk az ellentéteket, amit megkönnyített, hogy Rákosi időközben februárban elhunyt. Herczeg áprilisban újra elfoglalta a Liga elnöki székét, s az ebből az alkalomból elmondott beszédében a revíziós mozgalom egységének fontosságáról beszélt: „A revízió legyen az a magasan fekvő, tisztult atmoszférájú hegycsúcs, ahová nem hatol föl a politikai és társadalmi harcok által fölvert por és lárma, ahol minden magyar ember, legyen bármilyen világnézeti, politikai vagy vallásos meggyőződése, kezét nyújthat egymásnak. [...] a revízió ügyét nem szolgálhatjuk mint liberálisok vagy konzervatívok, nem mint legitimisták vagy köztársaságiak, hanem csakis mint magyarok.”²⁴

E gondolat jegyében Herczeg felkérte a Szociáldemokrata Pártot, hogy csatlakozzék a Magyar Revíziós Ligához.²⁵ A pártvezetőség azt szabta feltételül, hogy a Liga emeljen szót az ország demokratizálásáért, amit viszont a másik oldalról azzal hátrítottak el, hogy noha a demokratikus reformok az ország javára válnának, a Liga nem folytathat pártpolitikai tevékenységet. Az SzDP végül nem csatlakozott a mozgalomhoz, és úgy döntött, hogy saját „... felfogásának érvényesítésével folytatja az ország demokratizálásáért és a revízióért való küzdelmét”²⁶ A Liga ekkor közvetlenül a munkásokhoz fordult kérésével, és saját adatai szerint nyárig mintegy 150 ezer munkást vett fel a tagok közé.²⁷

²⁴ OSZKK, Fol. Hung. 2734, IV. köt., 153. Herczeg Ferenc beszéde a Magyar Revíziós Liga elnöki székébe való visszatérése alkalmából (cím nélküli, keltezetlen fogalmazvány – 1929. április?).

²⁵ Herczeg Ferenc a revíziós mozgalom célkitűzéseiről. *Pesti Hírlap*, 1929. április 21., 1–3; Eöttevényi Olivér, Herczeg Ferenc és a revízió. *Magyar Külpolitika*, 10, 1929. május 4., 1–2; Herczeg Ferenc felhívása a munkássághoz. *Magyar Külpolitika*, 10, 1929. május 11., 15; Fall Endre, A revízió és a szociáldemokrácia. *Magyar Külpolitika*, 10, 1929. május 18., 10–11; A magyar munkásság revíziós megmozdulásának mérlege. *Magyar Külpolitika*, 10, 1929. június 8., 6–7; PSZL, Ptl 658, 5/122. ő. e., 6–7. Eckhardt Tibor levele Mónus Illéshez, az MSZDP titkárához – 1929. június 11.

²⁶ PSZL, Ptl 658, 5/122. ő. e., 8. Mónus levele Eckhardthoz (másolat) – 1929. július 17.

²⁷ A Magyar Revíziós Liga üzenete a magyar munkásságnak. *Pesti Hírlap*, 1929. július 28., 3; Nagy Elek a Revíziós Ligának ajánlotta fel a soproni Rothermere-szobrot. *Magyar Külpolitika*,

A Magyar Revíziós Liga belföldi tevékenysége

A Magyar Revíziós Liga már megalakulása idején arra törekedett, hogy látványos akciókkal növelje ismertségét. 1927 késő nyarán a Liga aláírásgyűjtést indított a magyar nép Rothermere iránti hálójának kifejezése céljából, s az aláírásokat tartalmazó díszes köteteket a Liga küldöttsége ünnepélyes keretek között adta át Londonban a lordnak. Októberben revíziós tárgyú előadás-sorozat kezdődött a régi Országház nagytermében. 1928 májusában Magyarországra látogatott Esmond Harmsworth brit parlamenti képviselő, Rothermere fia. Az egyhetes körutazás programjának megszervezésében a Liga is közreműködött. A fiatalember Budapesten és más nagyvárosokban pompás fogadtatásban részesült, magas rangú politikusokkal és közéleti emberekkel találkozott, a legtekintélyesebb társadalmi szervezetek rendeztek díszvacsorát a tiszteletére. Távozása után nem sokkal a Liga szép kiállítású, az üdvözlő beszédek is tartalmazó képeskönyvvel emlékezett a látogatásra.²⁸

A Liga az 1927-től rendszeressé váló június eleji megemlékezéseken kívül is gyakran szervezett revizionista demonstrációkat. 1928. november 18-án például országsszerte tiltakozó gyűléseket tartottak, amelyek mind-egyike petíciót küldött a Nemzetek Szövetségéhez a békeszerződések felülvizsgálata érdekében.²⁹

A Herczeg Ferenc által megfogalmazott távlati cél azonban – a magyar társadalom egyesítése a revíziós mozgalom keretein belül – intenzívebb szervezőmunkát igényelt. A Liga 1930 őszén kezdte meg országos hálózatának kiépítését. Ennek során vármegyék, városok és kisebb települések ünnepélyes alakuló gyűléseken csatlakoztak a szervezethez, amiről a Liga folyóirata, a *Magyar Külpolitika* hónapról hónapra diadalmas tudósításokban számolt be. A tömegbázisra egyfelől anyagi okokból volt szükség – a belépők a frissen kibocsátott, névre szóló revíziós pengő megvásárlásával voltaképpen tagsági igazolványhoz jutottak, s az éves díjat is lerótták –, másfelől azért, hogy demonstrálni lehessen a magyar társadalom egységes revizionista meggyőződését.

10, 1929. augusztus 3., 14. Vö. Herczeg Ferenc: „A dolgozó magyar milliók bent vannak a revízió táborában.” *Budapesti Hírlap*, 1929. december 1., 3–4.

²⁸ HARMSWORTH 1928. A látogatásról ld. még: BALASSA (összeáll.) 1928.

²⁹ A világszervezet sem ezekkel, sem a későbbi – 1930. júniusi, 1931. májusi és 1932. májusi – nagygyűlések beadványával nem foglalkozott érdemben. A genfi levéltár ma is hét dobozban őrzi az iratokat „Various protests against the Treaty of Trianon” c. alatt: LONA-ASDN, R 1841–1847, 1928–1932: 1A/5426/5426. sz.

A nagygyűlések, a vidéki szervezetek megalakítása, a számtalan ismeretterjesztő előadás, a saját kiadványokban és más lapokban való állandó „sajtó jelenlét” az egész országban ismertté tette a Revíziós Ligát. A társadalmi kapcsolatok ápolásából és a belső felvilágosító munkából Herczeg Ferenc is alaposan kivette a részét. A nagyobb városokban személyesen is megjelent a fiókszervezet megalakításakor, előadásokat tartott Budapesten és vidéken, beszélt a Liga nagygyűlésein, revizionista ihletésű szobrokat, emlékműveket avatott. A budapesti Szabadság téren felállított *Magyar Fájdalom szobrának* leleplezése alkalmából 1932. október 6-án elmondott beszédében a krisztusi szenvedéstörténettel és az 1848/49-es szabadságharcral állította párhuzamba Magyarország feldarabolását és a revíziós törekvéseket: „Mi magyarok vagyunk a földgömb legszomorúbb népe, mert kigúnyolták, megostorozták és keresztre feszítették mindazt, ami nekünk szent volt. A zsoldosok pedig kockát vetettek őseink öröksége felett. De a reménység népe is mi vagyunk. A múltban többször is eltemették nemzetünket, de harmadnapra megint feltámadt. [...] Rothermere olyan érzéseket váltott ki a magyar szívekből, mint Kossuth Lajos óta senki. [...] ő volt az, aki világító fátylával jelent meg közöttünk, mikor legsötétebb volt a mi éjszakánk”³⁰

Herczeg eközben valósággal ontotta a revíziós tárgyú cikkeket. A 80. születésnapjára kiadott díszalbum szerint több mint 200 ilyen írása jelent meg³¹ – főleg napilapokban és a *Magyar Külpolitika* hasábjain, s egy részük bekerült az 1930-as évek végén kiadott életmű-válogatás *Napkelte előtt c.* kötetébe.³²

Herczeg Ferenc revizionista publicisztikája meglehetősen egyenetlen mind színvonalát, mind politikai üzenetét tekintve. Ezekből a szövegekből mindenestre nemigen lehet ráismerni a biztos stílusú, szellemes, a hüvös-ségig fegyelmezett íróra. Indulatos, nemegyszer vagdalkozó, olykor egyenesen gyűlölködő írások jellemzik írói munkásságának ezt a szegmensét – az önreflexió nélküli hungarocentrizmus szomorú példái.³³

Máskor viszont kimondottan emelkedett gondolatokkal lép olvasói elé, s a korábban százszor is elátkozott szomszéd népek és politikusaik egyszerre sorstárssá, sőt testvérré nemesülnek a tollán. 1936 októberében pl. ekképpen vizionálta a jövőt *A revízió után* című cikkében: „A jövőendő Magyarországot mi a szabad polgárok hazájának alakjában óhajtjuk. Ha

³⁰ LIBER 1934, 417.

³¹ A cikkek listáját közli: KORNIS 1943, 321–325.

³² HERCZEG 1939.

³³ Ld. pl. HERCZEG 1939, 5–8, 53–56, 57–60, 74–76, 82–86, 87–89, 90–93, 145–149, 220–225.

a revízió magyar testvéreinkkel együtt másfajú tömegeket is visszahoz az anyaországba, már politikai eszélyességből is oly életfeltételeket kell számukra biztosítanunk, hogy hazájuknak tekinthessék Magyarországot és ne kívánkozzanak el innen. Okulva a szomorú és lesújtó tapasztalatokon, melyeket a kisantant-államoknak kiszolgáltatott magyar kisebbségek szereztek: Magyarország a jövőben nem érhetné be azzal, hogy csak a kisebbségi szerződések jogvédelmi intézkedéseinek szigorú betartásáról gondoskodják, hanem ezen túlmenően a legteljesebb egyenjogúságot kell biztosítania minden nem magyar ajkú állampolgárainak.³⁴

Hasonló szellemben szólt a nemzetek egymásrautaltságáról három évvel később – immár valóban a revízió után, két hónappal a kárpátaljai bevonulást követően – *Új-Magyarország* című cikkében: „A mi régi nemzetiségi politikánk túlélte magát, hasznavehetetlen lett, ha újból fel akarnók támasztani, katasztrofális balfogást követnénk el. Ami meghalt, azt el kell temetni, akármennyire a szívünkhöz nőttek [sic!] is. El kell tehát temetnünk a nagy részét annak a politikai gondolatkörnek is, amelyet ifjabb éveinkben magyarnak, hazafiasnak és csalhatatlannak nevezünk. [...] azok, akik egykor mint a magyar nemzetnek kiskorú gyermekei váltak ki Szent István birodalmából, ma már mint a magyarság teljes jogú és egyenlő rangú testvérei térhetnek oda vissza. [...] Azoknak, akik majd tető alá fogják hozni a rutén autonómiát, tudniok kell, hogy az önkormányzat nem lehet névleges és látszólagos, annak becsületesnek és valóságosnak kell lennie. Olyannak, aminőt húsz esztendőn át hiába vártak és követeltek a csehektől.”³⁵

Revízió és háború

A terület-visszacsatolások időszakában a magyar diplomácia és a Revíziós Liga is visszaigazolva látta addigi tevékenységét. A magyar közvélemény pedig eufórikus hangulatban ünnepelte a revíziót. Az 1950-es évek elején írt memoárjában Herczeg másképpen emlékszik az eseményekre. Mint írja, az első bécsi döntés napjaiban a „... magyar közvélemény örömmármorban úszott, de a Magyar Revíziós Liga vezetői közt pánik tört ki, mert világosan látták, hogy amióta Hitler tigriskarmai közé kapta a revíziót, az lecsúszott magas erkölcsi talapzatáról, megszűnt az igazság kérdése lenni,

³⁴ HERCZEG 1939, 180–185.

³⁵ Herczeg Ferenc, *Új-Magyarország*. *Pesti Hírlap*, 1939. május 7. 1.

hatalmi kérdéssé züllött”.³⁶ Kicsivel később pedig így fogalmaz: „*Ha Hitler nincs, akkor létrejön a békés revízió*; náci-Berlin azonban nem akart békés megegyezést, fegyveres kézzel óhajtotta Európa térképét átalakítani a maga ízlése szerint. Tehát: ellenségeinket megnyertük, de szövetségeseink cserbenhagytak minket.”³⁷ Bár a szerző itt nyilvánvalóan későbbi, talán 1940–1941-ben kialakult meggyőződését vetíti vissza 1938 végére, az kétségtelen, hogy a Liga vezetői – már csak alaposabb tájékozottságukból fakadóan is – a széles közönségnél hamarabb ismerték fel a revíziós politikában és a tengelyhatalmak iránti teljes elköteleződésben rejlő kockázatokat.

Ezt bizonyítja az is, hogy 1941-től a Liga külföldi titkárai közül néhányan bekerültek a diplomácia „második vonalába”, és bizonyos szerepet kaptak a fegyverszüneti tapogatózásokban. Honti Ferenc, Gellért Andor és Tamás András 1941–1942-ben a semleges európai országok nagyvárosaiban – Genfben, Stockholmban, illetve Lisszabonban – kezdte meg bizalmas tevékenységét, ahol a hírszerzéssel, propagandával, valamint a megszállt és csatlós államok ellenzéki mozgalmával való kapcsolattartással foglalkozó brit szervezetek központjai működtek.³⁸ A titkos tárgyalások azonban, mint az közismert, a kivárára játszó magyar kormánypolitika késlekedése és a német elhárítás pontos munkája következtében nem jártak eredményre, a német megszállás pedig még inkább visszavetette a szövetségeseink és Magyarország között amúgy is lassan bontakozó együttműködést.

A Magyar Revíziós Liga végnapjai

A Magyar Revíziós Liga elnökeként kifejtett működése tovább növelte Herczeg presztízsét. A róla elnevezett közterek, a neki adományozott díszpolgárságok, díszdoktorságok és kitüntetések persze nem csupán a Liga elnökének, hanem a korszak írófejedelmének is szóltak. A Magyarok Világszövetsége tiszteleti tagjává történt megválasztása (1941 májusában), valamint a visszacsatolt Kassa, Ungvár, Marosvásárhely és Zombor által neki adományozott díszpolgári cím (1943-ban) azonban egyértelműen a revíziós mozgalomban eltöltött negyedszázados tevékenységét dicsérte.

Éppen ezért érintették őt oly tragikusan a bácskai vérengzésről érkező hírek 1942 elején. Az esetről még egy évtizeddel később papírra vetett visz-

³⁶ HERCZEG 1993, 218.

³⁷ HERCZEG 1993, 225. (Eredeti kiemelés.)

³⁸ HONTI 1946; TAMÁS 1961; GELLÉRT 1974.

szaemlékezéseiben is keserű felháborodással írt: „Újvidéken agyonverték a Magyarok Istenét. Ne tessék ezen megbotránkozni, mert szórul szóra így van! Ki volt, mi volt a Magyarok Istene? Egy ideális gondolat, egy ősi érzés, a büszke gárdaönerzet egy neme, melyet a lovas nép magával hozott Keletről. [...] Ami ezer évig senkinek sem sikerült, azt elérték az újvidéki mézszárlások vezetői: megfosztották a magyarságot lovagias hírétől. A Magyarok Istene Újvidék és Pétervárad közt dicstelenül a Dunába fulladt.”³⁹ A Liga vezetősége valószínűleg közvetlenül Bajcsy-Zsilinszky Endrétől értesült az eseményekről, aki ekkor már nem csupán a Liga angol nyelvű hírlevele, a *Danubian Review* állandó szerzőjeként, hanem Fall Endre ügyvezető igazgató közeli barátjaként is kapcsolatban állt a szervezettel. Herczeg Ferenc számára – maga is délvidéki ember lévén – súlyos érzelmi megrázkódtatást jelentett a bácskai vérengzés. Nem csak az ártatlanul elpusztultak sorsa és az események kedvezőtlen visszhangja bántotta, hanem az is, hogy Magyarország nem tudta a világ számára bizonyítani: a korábbi vádak ellenére képes idegen ajkú nemzetiségeinek békés integrálására, korszerű, toleráns kisebbségpolitika kialakítására. Hiszen éppen ő volt az, aki Kárpátalja visszacsatolásakor a magyarországi nemzetiségek egyenjogúsága és a kisebbségi autonómia szószólója lett, s aki egy évvel korábban a külföldi magyarokhoz intézett rádiószózatában kijelentette: „Hirdetni kell, hogy soha semmiféle vegyes ajkú országban, ahol egy államalkotó nép állott szemben idegen ajkú népcsoportokkal, nem bántak és nem bánnak olyan emberségesen a nemzeti kisebbségekkel, mint nálunk. Ami pedig a felvidéki és erdélyi bevonulásakor elkövetett katonai atrocitásokat illeti – hirdetni kell, hogy magyar katona soha nem emel fegyvert védtelen emberekre.”⁴⁰ A vérengzéssé fajuló délvidéki tisztogató akciót olyan súlyos szégyennek érezte, hogy ki akarta mondatni a Liga feloszlását. Az elnöki tanács javaslatára azonban a szervezet tovább működött.⁴¹

A háború kedvezőtlen alakulásával nemcsak a további területgyarapodás kilátásai romlottak, de az is kétségessé vált, hogy Magyarország meg tudja-e őrizni a visszacsatolt országrészeket. A magyar diplomácia 1944 elején már csak az iránt táplált reményeket, hogy a szintén a tengelyhatalmak oldalán harcoló Romániával szemben megőrizheti, esetleg bővítheti területi nyereségeit. A Külügyminisztérium ekkor megbízta Bajcsy-Zsi-

³⁹ HERCZEG 1993, 233.

⁴⁰ PSZL, PİL 704, I/349. ó. e., 1. Feljegyzés Herczeg Ferencnek a *Délamerikai Magyarság*, 1941. március 20-i számában a külföldi magyarokhoz intézett rádiószózatáról (1941. július 18.).

⁴¹ OSZKK, Fond 251/3. Herczeg Ferenc *Emlékezéseim*. III. *Hűvösvölgy* c. művének gépirata, 238.

linszky Endrét egy Erdély Magyarországhoz tartozását propagáló angol nyelvű könyv megírásával. Az 1944 kora tavaszán Genfben napvilágot látott *Transylvania* c. mű⁴² Erdély Magyarországhoz csatolását és egyidejűleg négy nemzetiségi és igazgatási autonómiára osztását javasolta, amiben a szerző a térség tartós békéjének és a tartomány fejlődésének egyetlen biztosítékát látta. A könyvhöz Herczeg Ferenc írt előszót,⁴³ akinek ez volt utolsó számottevő ténykedése a Liga elnökeként. Az pedig szinte jelképes, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt éppen a könyv megjelenésének napjaiban tartóztatta le a Magyarországra érkező Gestapo.

A német megszállás közvetlenül is fenyegette a Magyar Revíziós Ligát, melynek óriási anyagot tartalmazó irattárából gyorsan el kellett távolítani a béketapogatózásokkal kapcsolatos kompromittáló dokumentumokat. A Zrínyi utcai irodában többször is volt házkutatás, a Liga egyes munkatársai ellen körözést adtak ki, de arról nincs adat, hogy a Ligához kötődő Bajcsy-Zsilinszky Endrén kívül bárkit is elfogtak volna. Idővel valamelyest enyhült a nyomás, de arról szó sem lehetett, hogy a szervezet újra megindítsa hivatalos működését. A Magyar Revíziós Liga 1944 nyarára végleg széthullott.

A külföldi titkárok sohasem tértek haza, Bajcsy-Zsilinszkyt kivégezték, a vezetőség tagjai közül többen bujkálni kényszerültek. Herczeg Ferenc és Fall Endre végleg visszavonult a politizálástól, de személyes kapcsolatuk 1945 után sem szakadt meg, amint arról az író hűvösvölgyi villájának vendégkönyve is tanúskodik.⁴⁴

Források és irodalom

- BAJCSY-ZSILINSZKY 1944 = Bajcsy-Zsilinszky, Andrew, *Transylvania: Past and Future*. Geneva, Kundig, 1944
- BAJCSY-ZSILINSZKY 1990 = Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Erdély múltja és jövője*. Ford. Göncz Árpád. Utószó., jegyz.: Vigh Károly. Budapest, Tinódi, 1990
- BALASSA (összeáll.) 1928 = *Esmond Harmsworth Magyarországon. Egy csodálatos hét története írásban és képben*. Összeáll. és részben írta: Balassa Imre. Budapest, Gloria, 1928

⁴² BAJCSY-ZSILINSZKY 1944. Magyar nyelvű kiadása: BAJCSY-ZSILINSZKY 1990.

⁴³ BAJCSY-ZSILINSZKY 1944, 7–9; BAJCSY-ZSILINSZKY 1990, 5–6.

⁴⁴ OSZKK, Fond 251/9. Herczeg Ferenc vendégkönyve (Badacsony-Lábdihegy, Hűvösvölgy).

- FENYŐ 1929 = Hungaricus Viator [Fenyő Miksa], *The Trianon Treaty and its consequences*. Budapest, Athenaeum, 1929.
- GELLÉRT 1974 = Gellért Andor, A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. *Új Látóhatár*, 25, 1974/5, 365–378 és 1974/6, 441–458.
- HARMSWORTH 1928 = *Harmsworth Magyarországon*. Budapest, Magyar Revíziós Liga, 1928
- HERCZEG 1939 = *Herczeg Ferenc Művei*. X. köt. *Napkelte előtt*. Budapest, Singer és Wolfner, 1939
- HERCZEG 1993 = *Herczeg Ferenc emlékezései. Húvösvölgy*. A szöveget Győri János gondozta. Németh G. Béla előszavával. Budapest, Szépirodalmi, 1993
- HONTI 1946 = Honti Ferenc: *Jelentés Honti Ferenc, a Független Kisgazda Párt külföldi megbízottja, 1943. szeptember eleje és 1946. november vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről*. Genf, 1946. november 30. (Kézirat, Országos Széchényi Könyvtár)
- KORNIS 1943 = *Herczeg Ferenc. 80. év*. [Szerk. Kornis Gyula.] Budapest, Új Idők, 1943
- LÉDERER 1928 = Léderer Lajos, *Egy év a revíziós küzdelemben. A Rothermere-akció első évének nevezetesebb eseményei. Rothermere Lordnak a Pesti Hírlapban megjelent összes nyilatkozatai és cikkei*. Az előszót írta Lord Rothermere. Budapest, Pesti Hírlap, 1928
- LIBER 1934 = Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala [1934]
- LONA-ASDN, R = League of Nations Archives – Archives de la Société des Nations (Genf), Registry Files (Irattári dossziék)
- MOL, K 63 = Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium, Politikai Osztály általános iratai (1918–1944)
- NAGY-FENYŐ 1927a = Nagy, Émile de – Fenyő, Maximilien, *Le traité de Trianon et ses conséquences*. Budapest, Athenaeum, 1927
- NAGY-FENYŐ 1927b = Nagy, Emilio de – Fenyő, Massimiliano, *Trianon et le sue conseguenze*. Budapest, Athenaeum, 1927
- OSZKK, Fol. Hung. 2734 = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Revíziós Liga iratai
- PSZL, PIL 658 = Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Magyarországi Szociáldemokrata Párt – Szociáldemokrata Párt iratai (1890–1944)
- PSZL, PIL 704 = Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Károlyi Mihály és Károlyi Mihályné Andrássy Katinka (1908–1963)

-
- ROTHERMERE 1939 = Viscount Rothermere, *My Campaign for Hungary*. London, Eyre and Spottiswoode, 1939
- TAMÁS 1961 = Tamás András: *Délkeleteurópa a diplomáciai törekvések sodrában 1939–44 között*. I. rész. 1939–1942. Montréal, Északi Fény, 1961
- ZEIDLER 1997 = Zeidler Miklós, *A Magyar Revíziós Liga. Századok*, 133, 1997/2, 303–351.
- ZEIDLER 2003 = Zeidler Miklós (szerk.), *Trianon*. Budapest, Osiris, 2003
- ZEIDLER 2008 = Zeidler Miklós (szerk.), *Trianon*. Budapest, Osiris, 2008²

KR
KRONOSZ

Kiadja a Kronosz Kiadó (Virágmandula Kft.)
és a Magyar Történelmi Társulat

Felelős kiadó a kft. ügyvezetője és a Társulat elnöke
Felelős szerkesztő: Eröss Zsolt

Nyomdai előkészítés:
Tóth Adrienn

Nyomdai munkák: Virágmandula Kft.
Felelős vezető: a kft. ügyvezetője

ISBN 978 615 5497 06 3

www.kronoszkiado.hu